

**Еволюція змісту і структури шкільного підручника з історії
стародавнього світу середини ХІХ – початку ХХ століття**

П. В. Мороз, кандидат педагогічних наук,

Інститут педагогіки НАПН України

e-mail: pmoroz@ukr.net

І. В. Мороз, аспірантка

Інститут педагогіки НАПН України

e-mail: imoroz2008@ukr.net

Постановка проблеми. Затвердження оновлених Державного стандарту базової середньої освіти (галузь «Суспільствознавство») і навчальної програми з історії для 5–9 класів висуває завдання розробки принципово нової концепції шкільного підручника з історії. У цьому контексті важливим є вивчення науково-методичного досвіду створення шкільних підручників з історії, дослідження їх поетапного вдосконалення з урахуванням досягнень історичної науки, методики, психології, практики навчання. Насамперед це дасть змогу виявити загальні тенденції створення шкільного підручника з історії і здійснити прогноз його розвитку, з'ясувати чинники, що впливають на процес його вдосконалення. Це своєрідний експеримент у часі, який допоможе виявити, те, що було недоречним, і таким, що не пройшло випробування часом, а також і те, що стало здобутком методичної науки, і може бути використаним при розробці сучасних підручників.

Аналіз останніх досліджень. Історичний досвід шкільного підручникотворення, проблеми змісту і структури шкільних підручників з історії розглядали в своїх працях Є. Агібалова, А. Булда, Г. Донської, А. Зякун, Я. Камбалова, Ф. Коровкін, Ю. Малієнко, Л. Пироженко, О. Пометун та ін. Однак, в історико-педагогічній і методичній літературі недостатньо відображена практика добору і структурування змісту шкільних підручників з

конкретних історичних курсів, зокрема історії стародавнього світу. У зв'язку з цим виникає потреба вивчити, проаналізувати зіставити те загальне і особливе, що було характерним для шкільних підручників упродовж різних історичних періодів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). В період середини ХІХ ст. – 20-х років ХХ століття змінилося декілька «поколінь» підручників з історії. Завданням статті – висвітлити вплив методологічних та ідеологічних підходів тогочасної історіографії на зміст і якість навчальної літератури з історії стародавнього світу, простежити зміни у змісті і структурі шкільних підручників у конкретних історичних умовах з погляду поданих основних фактів, провідних світоглядних ідей і понять, способів викладу матеріалу, а також їх поліграфічних характеристик. У роботі розглядаються лише ті підручники зі стародавньої історії середини ХІХ – початку ХХ ст., які відіграли найбільшу роль у шкільній історичній освіті, відображали найхарактерніші особливості різних напрямів методичної думки та висвітлювали тенденції її розвитку.

Основна частина. У першій половині ХІХ ст. в школах Російської імперії, у тому числі й України, найпоширенішими були підручники із загальної історії І. Кайданова [15] та С. Смараглова [25], які перевидавалися майже щороку. Зазначимо, що кількість сторінок тоді не лімітувалася, тому підручники виходили досить об'ємними і були часом переобтяжені великою кількістю імен, термінів і хронологічних дат і, як правило, не ілюстровані. При цьому основний зміст шкільних курсів становили факти політичної історії, натомість явища культури і соціально-економічного розвитку майже не висвітлювалися.

Заслуговує на особливу увагу підручник С. Смараглова для жіночих навчальних закладів [24] з огляду на актуальність гендерного підходу у викладанні історії. Автор вважав, що історія для жінки, яка в повсякденному житті є насамперед освіченою матір'ю і вихователькою юного покоління, має особливе призначення. Відповідно, у підручнику він

приділив особливу увагу опису побутових картин, сцен домашнього, господарського життя, культури, моралі, мистецтва, релігії і уникав детального опису подій воєнного характеру, битв, де людство виступало руйнівником, а не творцем. На думку автора, історія для дівчат повинна діяти заспокійливо і не розлучатися з грацією. Саме такий шлях ушляхетнює серце і живить розум. Щодо методичного оформлення підручника, то слід виділити те, що структурно він був розділений на дві частини: основний текст і авторський коментар, в якому даються доповнення і пояснення основного тексту, біографії видатних історичних осіб обох статей, картини з домашнього життя. Дуже детально були представлені антична міфологія, культура, побут.

У середині ХІХ ст. досить популярними були підручники В. Шульгіна [27]. Вони були написані своєрідною, колоритною мовою. З метою морального виховання школярів автор велику увагу в підручнику з історії стародавнього світу приділив опису життя античних героїв та історичних діячів давнини, релігійних вірувань і традицій греків та римлян. У тексті своїх підручників він подавав уривки з різних історичних творів; підручники були забезпечені бібліографічними покажчиками (213 назв).

У 60-х – 80 роках ХІХ ст. у школах Російської імперії і, зокрема, України найпоширенішими були підручники історії Д. Іловайського, в тому числі «Нариси і розповіді із загальної історії, ч.1. Стародавній світ» [13]. Підручники цього автора характеризувалися художністю стилю, простотою, чітким і конкретним викладом матеріалу. Незвичайної виразності («ефект присутності») автор досягав також шляхом особистого ознайомлення з місцями подій, які описуються в підручнику. При доопрацюванні підручника Д. Іловайський здійснив поїздки в Єгипет, Палестину, оглянув руїни Фів, античні пам'ятки Афін і Риму. Щоб зацікавити учнів і вплинути на їхню уяву, автор вводив до тексту підручника так звані «другорядні деталі» та «історичні анекдоти». «Ці

епізоди, – зазначав Д. Іловайський, – мають на меті розкрити іноді якусь деталь, що може краще висвітлити для учня характерну побутову особливість епохи чи народу [13, 3]». Водночас, такі епізоди не посідали центрального місця в підручнику і виділялись петитом як необов'язкові для заучування. Найістотніші місця, які повинні були закріпитись у пам'яті учнів, виділялись у підручнику курсивом. Наприкінці розділів автор подав контрольні запитання. Він виступав проти підведення учнів до наукових висновків і вважав неприпустимим включення в підручник «будь-яких тлумачень та пояснень». Д. Іловайський зазначав, що значимість підручника визначається насамперед включенням до нього конкретним матеріалом за мінімальної інтерпретації автором. На його думку, надмірна науковість і деталізація є зайвою для підручника, вона ускладнює засвоєння «найбільш потрібного та істотного матеріалу [14, 237]».

Зміст будь-якого підручника з історії, на думку Д. Іловайського, має переважно складати історія держави як основи цивілізації [14, 71]. В основу підручника зі стародавньої історії для учнів 3–4-х класів автор поклав так званий «біографо-розповідний метод»: необхідний фактологічний матеріал у дохідливій розповідній формі групувався навколо найбільш яскравих епізодів з біографій видатних історичних осіб [26, 77]. Д. Іловайський виступав проти використання ілюстрацій у підручнику, оскільки вважав, що «історичний підручник <...> впливає на учня словом, а не малюнками [13, 4]». Винятком були три історичні карти, вміщені в додатках підручника.

У 1893 р. вийшов друком «Підручник загальної історії, ч. I. Стародавній світ» професора Московського університету П. Виноградова [2]. Автор також паралельно викладав історію в VIII класі 5-ої московської чоловічої гімназії за своїм підручником, який був виданий на правах рукопису спеціально для перевірки. Це була своєрідна – одна з перших – експериментальна перевірка підручника з історії перед його виданням масовим тиражем.

Підручник з історії стародавнього світу П. Виноградова став родоначальником так званих «професорських підручників», що створювались професорами і за характером викладу матеріалу та методичним оформленням нагадували скорочений і полегшений університетський курс. Зміст підручника структурно складається з передмови (для вчителів), вступу (для учнів) і розділів «Схід», «Греція» та «Рим». Історія первісного суспільства не вивчалась. Основна увага була приділена політичній історії Греції та Риму. Новим у підручнику П. Виноградова, який стояв на позиціях еволюціонізму, було те, що він розкрив причинно-наслідкові зв'язки між історичними явищами, подав систему історичних знань на рівні тогочасного розвитку історичної науки. Проте, цей підручник не набув поширення в середній школі, оскільки автор недостатньо враховував пізнавальні можливості та інтереси учнів, він виступав проти «образної розповіді в підручнику, пожвавленої великою кількістю конкретних ознак». У підручнику П. Виноградова не було ілюстрацій, зокрема карт. На його думку, підручник повинен викликати інтерес до історії «не зовнішньою анекдотичністю», а «поясненням складних і різноманітних явищ», «розумним спрощенням процесу» [2, VI – VII].

У 1901 р. вийшла друком «Навчальна книга стародавньої історії», автором якої був М. Карєєв, професор Варшавського і Петербурзького університетів [18]. Крім основного тексту, підручник вміщував додатки, хронологічну таблицю і карти. Матеріал підручника викладався відповідно до цивілізаційного підходу, важливе значення надавалося висвітленню культури і побуту стародавніх народів.

Сухість викладу матеріалу в підручнику М. Карєєв вважав одним із принципів, щоправда, обґрунтовуючи це обмеженістю обсягу. На його думку, підручник з історії повинен бути компендіумом, тобто скороченим, стислим викладом найбільш важливих фактів. Усі подробиці він називав «орнаментикою» і вважав, що вони тільки відволікають увагу учнів від головного матеріалу. Автор негативно ставився і до ілюстрування підручника, зазначаючи, що він не повинен перетворюватися в «книжку з малюнками» [17].

Заслужують на увагу додатки підручника, які склалися з коротких узагальнюючих нарисів з окремих тем для проблемно-тематичного повторення матеріалу. Крім того, у додатках підручника вміщувалися 18 невеликих за розміром кольорових карт з історії стародавнього світу і пояснювальний текст до них. Оригінальна вклейка давала змогу зручно користуватися ними під час ознайомлення з будь-якою сторінкою підручника. У пояснювальному тексті до карт автор звертав увагу на явища, які на них зображувалися. Слід наголосити на узгодженості змісту всіх карт, оскільки наводилося посилання на попередні і наступні карти.

На початку ХХ ст. вийшов друком підручник зі стародавньої історії Р. Віппера, професора Одеського, а згодом Московського університету [5]. Він по-новому підійшов до відбору й групування навчального матеріалу в підручнику. На його думку, основне в підручнику не поодинокі найважливіші події і діяльність історичних осіб, а характерні, типові риси й головні моменти розвитку різноманітних суспільств стародавності [5, I]. Учений виділив: ранню культуру, тобто первісне суспільство, давньоєгипетське, вавилонське, гомерівське суспільство, Афіни в V ст. до н.е., Рим великих завоювань у II ст. до н.е. та в епоху імперії. Ці теми Р. Віппер розглядав як «центри» курсу, до яких «притягував різноманітні явища, щоб дати повніші та різнобічні характеристики типових ознак суспільства [4, IV-V]».

На думку Р. Віппера, підручник потрібно «розвантажити від усього, що лише давить на пам'ять від великої кількості імен, цифр, подій, від дрібної періодизації, від частих переходів до нових країн і нових тем [4, IV]». Він запропонував зовсім відмовитись від заучування дат. Хронологія, на його думку, «не повинна стати новим тягарем як об'єкт заучування. <...> У підручнику тільки одна основна хронологічна дата – це порядок його викладу [5, VIII]». Тому замість точних дат автор наводив у підручнику приблизні, округлені, наприклад, реформи Солона датовані «близько 600 р. до Р.Х.», реформи Клісфена – «близько 500 р. до Р.Х.». У цьому питанні Р. Віппер, на нашу думку, припустився помилки. По-перше, без знання основних

хронологічних дат в учнів не можуть сформуватись правильні уявлення про послідовність і тривалість історичних явищ, і, по-друге, засвоювати приблизні дати не легше, ніж точні. Щоправда, в наступних виданнях Р. Віппер поступово замінив округлені дати точними.

Навчальний матеріал був розміщений у підручнику в принципово новій послідовності. Як правило, спочатку характеризувались природа країни, потім – заняття і праця людей, суспільні відносини, державний устрій, і, нарешті, – релігійні вірування і культура. Проте автор допустив у своєму підручнику певну модернізацію термінології: він писав про поміщиків, мужиків і генералів у країнах стародавності.

Серед ілюстрацій підручника домінують відтворення старовинних малюнків, пам'яток мистецтва та інших предметів матеріальної культури в їх тогочасному стані та в реконструкції і лише два портрети історичних діячів А. Македонського та О. Августа.

Підручник Р. Віппера спочатку був несхвально оцінений Міністерством народної освіти Росії. Лише після деякого доопрацювання автором було дозволено користуватися ним у школах як навчальним посібником. У 1916 р. Міністерство народної освіти Росії знову заборонило користуватись у школах підручником Р. Віппера. Та, незважаючи на всі перепони, він широко використовувався вчителями в середніх навчальних закладах.

Наприкінці XIX – початку XX ст. з'являються так звані «вчительські підручники» з історії стародавнього світу. Вони укладались учителями і, як правило, були написані досить популярною мовою та ілюстровані. Найпоширенішим серед них був підручник зі стародавньої історії К. Іванова, перше видання якого вийшло друком у 1899 р. [10]. Цей підручник призначався як для 4-го, так і для 8-го класів гімназії. У передмові до другого видання підручника автор зазначив, які статті рекомендуються для вивчення в 8-му класі.

Зміст підручника з історії, на думку К. Іванова, повинні становити конкретні факти, а висновки в ньому мають бути «природними результатами

раніше вивчених фактів [10, III]». Саме тому автор майже не давав висновків навіть з найважливіших питань курсу історії стародавнього світу. Він був прибічником образного, цікавого для учнів викладу матеріалу в підручнику – текст підручника містив багато яскравих деталей, характеристики історичних діячів, уривки з документів і монографій, перекази легенд. Утім, К. Іванов недостатньо уваги приділив характеристиці суспільного та політичного устрою в країнах стародавнього світу, розкриттю причинно-наслідкових зв'язків та узагальненню фактів. Водночас, у підручнику відобразився досвід вчителя-практика: через історичні факти автор намагався створити в учнів яскраві образи. Завдяки такому підходу він набув популярності серед вчителів і широко використовувався в школах Російської імперії, у тому числі і в Україні, до 1917 р.

Наприкінці XIX ст. популярним також був підручник з історії стародавнього світу І. Беллярмінова [1]. Книга легко читалася і була зрозумілою для учнів, оскільки була написана хорошою літературною мовою, автор урізноманітнив зміст сухих історичних подій описом яскравих фактів, міфів, легенд, яскравих історій з повсякденного життя стародавніх греків. Завершальний розділ підручника І. Беллярмінова містив таку тему, як «Архітектура у головних стародавніх народів», де були проілюстровані і проаналізовані всесвітньо відомі архітектурні споруди Ассирії, Єгипту, Греції, Риму, порівнювалися і пояснювалися архітектурні стилі, форми і призначення споруд. Це й справді оригінальна ідея не лише для того часу, а й для сьогодення. Підручник містив 44 малюнки, були також схеми. Велика увага приділена прислів'ям і приказкам, крилатим виразам і афоризмам. Підручник І. Беллярмінова мав десятки перевидань і кожне з них відрізнялося помітними методичними удосконаленнями.

Робота над шкільними підручниками з історії стародавнього світу продовжувалася і пізніше. На початку XX ст. у навчальній літературі з історії

стародавнього світу визначився новий тип навчального посібника, який намагався поєднати елементи підручника, книги для читання і хрестоматії.

У період 1902–1917 рр. було видано підручники К. Добриніна [6], Н. Знойко [8; 9], М. Ковалевського [19], В. Мелихова [21] та ін. У нових підручниках, порівняно з тими, що вийшли друком раніше, було зменшено кількість фактів, власних імен, хронологічних дат і географічних назв. Позитивних зрушень було досягнуто і в ілюструванні навчальних книжок. Якщо більшість підручників зі стародавньої історії, виданих у ХІХ ст. і на рубежі ХІХ–ХХ ст., взагалі не були ілюстровані або ілюстровані недостатньо (ілюстрації відтворювали переважно пам'ятки матеріальної культури та сучасні пейзажі), то в підручниках з основного курсу історії стародавнього світу, що вийшли друком у ХХ ст., не тільки було збільшено кількість ілюстрацій, а й змінено їх характер. Новою особливістю в ілюструванні підручників історії стародавнього світу було широке використання реконструкцій давніх пам'яток і композиційних картин сучасних художників. Зокрема, підручник одесита Н. Знойко містив чимало добре підібраних ілюстрацій, географічних карт, загальну хронологічну таблицю. Всі основні питання виділені по краях сторінок, текст надрукований різними шрифтами. Жирним курсивом виділені визначення, історичні поняття і новітня історична термінологія. Події описувалися чітко, коротко, без зайвих подробиць [8].

У 1910 р. вийшов друком підручник зі стародавньої історії К. Добриніна для реальних училищ і жіночих гімназій [6]. У передмові до підручника автор зазначав, що його основним завданням було розкрити на основі аналізу й узагальнення фактів «загальні історичні закони» [6, 3]. Він звертає увагу на наслідки та оцінки історичних явищ, виділяючи їх боковими заголовками: «Наслідки...», «Вплив...», «Оцінка діяльності...». К. Добринін намагався поєднати докладний виклад основного матеріалу з короткими відомостями довідкового характеру, що, на його думку, мало сприяти об'єднанню окремих докладно описаних фактів у цілісний історичний процес. У підручнику є

додатковий матеріал про житло, одяг, озброєння, звичаї стародавніх народів, який ілюструється відповідними малюнками, зображеннями репродукцій пам'яток матеріальної культури та композиційних картин і призначається, як правило, для ознайомлення в позаурочний час.

У 1904 р. вийшов друком «Підручник стародавньої історії. Випуск 1. Схід та Греція» С. Зенченка [7]. Щодо методичного оформлення, то відзначимо деякі оригінальні особливості цього підручника. Наприкінці розділів, а також усередині найбільших з них уміщено резюме викладеного матеріалу під назвою «Зміст». На відміну від звичайних конспектів, «Зміст» викладався в тезисній формі чи в формі плану і охоплював найважливіші факти, дати, імена історичних осіб, терміни. На думку автора, резюме мало допомогти учням як у підготовці розповіді, так і під час повторення. Крім того, у підручнику С. Зенченка міститься велика кількість виносок, в яких дається пояснення та значення деяких термінів, переклад слів іншомовного походження. Словникову роботу можна вважати перевагою методичного оформлення підручника.

Додатки до підручника складаються зі збірки документів обсягом 109 сторінок, довідкової таблиці олімпіад і запитань для повторення матеріалу підручника. В усіх документах зазначено, яких сторінок підручника вони стосуються. Такі вказівки тісніше пов'язують обидві частини підручника і сприяють диференціації навчального матеріалу. Запитання для повторення матеріалу підручника згруповано за темами, наприклад: «Освіта», «Поступовий розвиток устрою в грецьких державах», «Утворення великих держав», «Гегемонія». Таке групування запитань, на думку автора, давало змогу краще й глибше узагальнювати вивчений матеріал про різноманітні аспекти історичного процесу. Запитання пропонуються різноманітні і здебільшого потребують не простого відтворення матеріалу підручника, а самостійного аналізу і критичного оцінювання історичних явищ. До недоліків методичного оформлення підручника С. Зенченка слід віднести відсутність ілюстрацій і карт.

У 1913 р. вийшов друком підручник викладача Казанської гімназії М. Ковалевського «Стародавній Схід та первісна Греція» [19]. У ньому, крім

основного тексту, є елементи історичної хрестоматії, книги для читання. Проте і до основного тексту підручника автор включив невеликі уривки з документів та епізоди «приватного характеру». Понад 10% тексту підручника набрано петитом. Це описи пам'яток культури, біографії археологів, окремі цікаві факти, документальний матеріал, списки рекомендованої науково-популярної та художньої літератури, запитання і завдання.

У підручнику М. Ковалевського всі ілюстрації пронумеровано. В основному тексті підручника є посилання на номери ілюстрацій. Слід зазначити, що нумерація ілюстрацій, посилання на них у тексті та докладні пояснення до деяких з них – усе це становить тогочасний новий прийом методичного оформлення підручника.

У 1914 р. вийшов друком підручник Р. Віппера «Стародавня Європа та Схід» для учнів 2-го класу чоловічих гімназій і реальних училищ [3]. Він складається з передмови для вчителя, п'яти розділів та «Огляду основних подій, які згадуються в книзі». Відбираючи матеріал для підручника, Р. Віппер мав на меті створити в учнів яскраві уявлення про життя в стародавні віки та пробудити в них інтерес до історії [3, 4]. З цією метою у підручнику наводяться описи природи, побуту різних верств населення, їх заняття, розповіді про писемність, науку, археологічні дослідження та знайдені при цьому археологічні пам'ятки, уривки зі стародавніх літературних творів і документів. У підручнику вміщено близько ста ілюстрацій і дев'ять тематичних карт. Майже 25% усього обсягу книжки займають міфи, легенди та розповіді про релігійні вірування стародавніх народів. Додатковий матеріал про археологічні дослідження, виникнення і розвиток стародавньої писемності він пропонував для ознайомлення на уроці; легенди, міфи, розповіді про звичаї стародавніх народів – для самостійного ознайомлення учням. Утім, такий матеріал не був виділений ні шрифтом, ні іншим способом. Право розв'язувати питання про використання матеріалу підручника надавалось самому вчителю.

При різноманітності розуміння методистами завдань і методики викладання історії на початок ХХ ст. склалися різко відмінні погляди на місце і

роль підручника у викладанні цього предмета. Зокрема, М. Рожков, приват-доцент Московського університету і викладач Практичної академії комерційних наук в Москві, відводив підручнику з історії в процесі навчання історії вкрай незначну роль і навіть вважав, що в старших класах він може бути замінений записами учнів. Підручник, на його думку, має містити лише те, «що потрібно згадати, закріпити в пам'яті». Навчати в школі історії, як він вважав, слід було шляхом вивчення історичних документів, формулюючи на цій індуктивній основі загальні висновки [22]. У 1904 р. вийшов підручник зі всесвітньої історії, в якому М. Рожков прагнув реалізувати свої ідеї раціонального підручника [23]. Вся стародавня історія була викладена на 40 сторінках, а історія Стародавнього Сходу була втиснута в 3,5 сторінки. Підручник був різко негативно оцінений методистами і вчителями, серед яких були і прибічники поглибленої роботи над документами. Навіть у класах, де викладав сам М. Рожков, навчання за його підручником створювало великі труднощі для учнів.

Навесні 1917 р. розпочався новий етап суспільного розвитку, який суттєво вплинув і на процес підручникотворення. Про це йшлося в нашій попередній статті.

Висновки. Вивчення такого джерела, як шкільні підручники, включаючи рецензії та інші критичні зауваження на них, дали можливість виявити різні напрями науки у вказані роки, причини зміни концепцій побудови навчальної книги, сприяючи розумінню тенденцій подальшого розвитку підручників на шляху їх удосконалення.

Дослідження свідчить, що до кінця XIX ст. визначилися деякі загальні вимоги до підручників з історії стародавнього світу як за змістом, так і за оформленням методичного апарату. Текст підручника поділявся на теми, параграфи; основні поняття, дати і висновки виділялись курсивом чи жирним шрифтом. У підручниках зі стародавньої історії кінця XIX – початку XX ст. було чітко виражено тенденцію на скорочення відомостей, що призначались для запам'ятовування: хронологічних дат, імен, географічних назв, термінів, а також деяких фактів політичної історії. Основною причиною було прагнення авторів

за рахунок цього розширити в підручниках матеріал, який сприяв би створенню в учнів уявлень про різні аспекти життя людей в давнину (побут, вірування, традиції, соціальні відносини тощо), а також посилити розкриття причинно-наслідкових зв'язків між історичними явищами.

Аналіз літератури засвідчив, що в період початку ХХ ст. намітилися нові тенденції в підручникотворенні з історії стародавнього світу: збільшується кількість ілюстративного матеріалу, змінюється їх характер – відтворення пам'яток матеріальної культури частково витісняється малюнками сучасних художників; застосовуються прийоми підвищення освітнього значення ілюстрацій (посилання на них у тексті, розгорнуті пояснення до них, нумерування ілюстрацій); широко використовується образність у викладі навчального матеріалу; до тексту підручника додаються невеликі уривки з документів, описи пам'яток культури, біографії археологів, окремі цікаві факти, списки рекомендованої науково-популярної та художньої літератури, запитання і завдання.

Література

1. *Беллярминов, И.* Руководство к древней истории. Курс 5 и 8 классов мужских гимназий, изложенный применительно к примерной программе [Текст] / И. Беллярминов. – СПб., 1884. – 261 с.
2. *Виноградов, П.* Учебник всеобщей истории. Ч. I. Древний мир: 10-е изд. [Текст] / П. Виноградов. – М.-Спб-Рига, 1907. – 188 с.
3. *Виппер, Р. Ю.* Древняя Европа и Восток: Учеб. для младших кл. гимназии [Текст] / Р. Ю. Виппер. – М., 1914. – 176 с.
4. *Виппер, Р. Ю.* Учебник древней истории [Текст] / Р. Ю. Виппер. – 4-е. изд. – М., 1906. – 224 с.
5. *Виппер, Р. Ю.* Учебник древней истории [Текст] / Р. Ю. Виппер. – М., 1900. – 220 с.

6. *Добрынин, К. И.* Древний мир (Восток, Греция, Рим): Для реальных училищ и женских гимназий [Текст] / К. И. Добрынин. – М. : изд. В. С. Спиридонов, 1910. – 264 с.
7. *Зенченко, С.* Учебник древней истории. Восток и Греция [Текст] / С. Зенченко. – 5-е изд. – М. : Изд. К.Н.Тихомирова, 1912. – Вып. 1. – 283 с.
8. *Знойко, Н.* Краткое руководство по древней истории: Для женских гимназий, реальных и коммерческих училищ [Текст] / Н. Знойко. – 5-е изд. – Одесса : книжн. магаз. «Нового времени» А. С. Суворина, 1910. – 176 с.
9. *Знойко, Н.* Систематический курс древней истории. Курс IV класса мужск. и женск. гимназий и протогимназий [Текст] / Н. Знойко. – 5-е изд. – Одесса, 1902. – 231 с.
10. *Иванов, К. А.* История древнего мира. Применительно к последней примерной программе, утв. Мин. нар. просвещения [Текст] / К. А. Иванов. – Спб., 1899. – 266 с.
11. *Иванов, К. А.* Очерки по методике истории [Текст] / К. А. Иванов. – 3-е изд. – Спб., 1915. – 189 с.
12. *Иловайский, Д.* Древняя история [Текст] / Д. Иловайский / [изд. 6-е распротр. в объеме курса среднеучебн. Заведений]. – М., 1867. – 342 с.
13. *Иловайский, Д.* Очерки и рассказы из всеобщей истории. ч. I Древний мир [Текст] / Д. Иловайский. – М., 1883. – 384 с.
14. *Иловайский, Д. И.* Мелкие сочинения, статьи и письма. 1857–1887 [Текст] / Д. И. Иловайский. – М., 1888. Т.1. – С. 254–264.
15. *Кайданов, И.* Древняя история. От сотворения и происхождения первых государств до переселения народов и падения Западной Римской империи [Текст] / И. Кайданов. – СПб., 1834. – 337 с.
16. *Кареев, Н. И.* Заметки о преподавании истории в средней школе [Текст] / Н. И. Кареев. – Спб. 1900. – 78 с.
17. *Кареев, Н. И.* О школьном преподавании истории [Текст] / Н. И. Кареев. – Пг., 1917. – 195 с.

18. *Кареев, Н. И.* Учебная книга древней истории [Текст] / Н. И. Кареев. – Спб., 1912. – 286 с.

19. *Ковалевский, М. О.* Древний Восток и первобытная Греция [Текст] М. О. Ковалевский. – 2-е изд., испр. – Казань: изд. кн. маг. Голубева, 1914. – 154 с.

20. *Ковалевский, М. О.* История Греции и Рима: Курс III курса мужских гимназий по учебным планам 1913 г. [Текст] М. О. Ковалевский. – Казань : Изд. М. А. Голубева, 1913. – 187 с.

21. *Мелихов, В. А.* История Греции и Рима: Курс III класса мужских гимназий и реальных училищ [Текст] / В. А. Мелихов. – Харьков, 1915. – 203 с.

22. *Рожков, Н.* К вопросу о преподавании истории в средней школе [Текст] / Н. Рожков // Образование – 1901. – № 5 – 6. – С. 33 – 45.

23. *Рожков, Н.* Учебник всеобщей истории: Для средних учебных заведений и для самообразования [Текст] / Н. Рожков. – Спб. : Книгоиздательство М.В.Пирожкова, 1904. – 160 с.

24. *Смарагдов, С.* Руководство к всеобщей истории для женских заведений [Текст] / С. Смарагдов. – Спб., 1849. – 276 с. – С. 10–11.

25. *Смарагдов, С.* Руководство к познанию древней истории для средних учебных заведений [Текст] / С. Смарагдов. 3-е изд. испр. – Спб., 1844. – 410 с.

26. *Шаханов, А. Н.* Иловайский и его учебники [Текст] / А. Н. Шаханов // Педагогика. – 1999. – №1. – С. 74–80.

27. *Шульгин, В. Я.* История древнего мира. Курс древнего мира для воспитанников и воспитанниц средних учебных заведений [Текст] / В. Я. Шульгин. – Спб., 1865. – 340 с.

UA У статті розкривається процес створення шкільного підручника з історії стародавнього світу в період – середина XIX – початок XX ст. Встановлено, що зміст шкільних підручників з історії стародавнього світу

залежав від освітніх систем і зумовлювався суспільно-політичними, соціально-економічними і культурно-освітніми чинниками.

Ключові слова: шкільний підручник з історії стародавнього світу, процес підручникотворення, принципи добору і побудови змісту, структура підручника.

RU В статье раскрывается процесс конструирования школьного учебника по истории древнего мира в период – середина XIX – начало XX в. Установлено, что содержание школьных учебников по истории древнего мира зависело от образовательных систем и предопределялось общественно-политическими, социально-экономическими и культурно-образовательными факторами.

Ключевые слова: школьный учебник по истории древнего мира, процесс создания учебников, принципы отбора и структурирования содержания, структура учебника.

EN In the article the process of creation of school textbook ancient history opens up in a period is the middle of XIX – the beginning XX age. It is set that maintenance of schools textbooks of ancient history depended on the educational systems and was predetermined by social and political, socio-economic and cultural-educational factors.

Key words: Ancient History school textbook, process of textbook creation, principles of content selection and construction, structure of the textbook.